

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 330.3(339.9)

Вікторія АДАМИК, Дарина ЛЕБІДЬ

ІНКЛЮЗИВНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНЕ ФІНАНСОВЕ І ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО З ЙОГО АКТИВІЗАЦІЇ

Мета статті полягає у виявленні на основі аналізу соціально-економічної стратифікації в Україні проблем та перспектив інклюзивного розвитку вітчизняної економіки, а також окреслення стану та можливостей залучення іноземної допомоги з його активізації. Предметом дослідження є проблеми інклюзивного розвитку України та фінансова і технічна допомога, спрямована на вирішення цих проблем. Розглянуто процеси соціально-економічної диференціації та стратифікації у різних країнах і Україні з використанням різних показників та індексів. Проаналізовано рівень інклюзивності економіки окремих країн світу та України за групами індикаторів, що використовуються для розрахунку Індексу інклюзивного розвитку (групи зростання і розвитку, інклюзивності, справедливості для поколінь та сталості розвитку). Вказано на перевагу використання цього агрегованого індексу порівняно з традиційними інструментами емпіричного аналізу соціально-економічного становища країни, зокрема ВВП на душу населення, коефіцієнта Джині тощо. Окреслено проблеми функціонування інклюзивних інститутів в Україні та визначено найважливіші напрямки їх розвитку. Акцентовано увагу на необхідності залучення іноземної допомоги для підвищення рівня інклюзивності вітчизняної економіки. Розглянуто окремі проекти фінансового та технічного сприяння інклюзивному розвитку, що реалізуються в Україні, зроблено висновки щодо їх доцільності та пріоритетності. Підкреслено необхідність нівелювання дії екстрактивних інститутів корупції та бюрократії з метою підвищення ефективності використання іноземної економічної допомоги. Наголошено на міждисциплінарному характері проблеми інклюзивного розвитку країни та можливості її вирішення у рамках реалізації міжнародної політики з подолання бідності. Дослідження здійснено за допомогою таких методів, як: аналіз та синтез – для виявлення передумов інклюзивного розвитку вітчизняної економіки та напрямів, які потребують зовнішніх ресурсів; компаративний аналіз – для ідентифікації проблем функціонування вітчизняної системи інклюзивних інститутів та формування концепції її зміцнення на основі використання іноземного досвіду, кореляційного аналізу – для визначення взаємозв'язків між індикаторами інклюзивного розвитку, табличного та графічного – для візуального ілюстрування результатів аналізу.

© Вікторія Адамик, Дарина Лебідь, 2018.

Ключові слова: *соціально-економічна стратифікація, інклюзивний розвиток, індекс інклюзивного розвитку країни, інклюзивні інститути, концепція Сталого розвитку, міжнародна технічна і фінансова допомога.*

JEL: A130, E200, E240, E610, F290, F350, I320

Постановка проблеми. Активізація процесів глобалізації та одного з найважливіших її проявів – поглиблення глобальних проблем людства – зумовили зміну підходів до оцінювання рівня зрілості та ефективності економічної системи країни, а саме необхідність врахування не лише економічних індикаторів зростання, а й соціально-політичних детермінант. Відповідно до концепції Сталого розвитку актуалізується питання пошуку шляхів подолання соціально-економічної диференціації, стратифікації та маргіналізації як на національному, так і на глобальному рівні, серед яких одне з чільних місць посідає інклюзивний розвиток та забезпечення його інституційної основи. Для України ця проблема наразі стоїть дуже гостро, адже глибока політична та економічна криза має затяжний характер і не лише заважає зменшенню розриву між багатими і бідними, підвищенню якісних стандартів життя населення та реалізації в соціумі кожного індивіда, а й скеровує ці процеси у небезпечно безвихідне русло.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми соціально-економічної стратифікації та подолання розриву між різними верствами населення як об'єктивної передумови необхідності активізації інклюзивного розвитку країни вивчали Н. Бердсол, В. Бригадир, М. Вебер, Дж. Голдтроп, Г. Дейм, Л. Козер, Н. Луман, Г. Маркузе, М. Міщенко, О. Новікова, В. Осипов, В. Радаєв, Н. Паніна, О. Пашуліна, А. Рачок, О. Рахманов, О. Синюра, П. Сорокін, Л. Шангіна та інші. Методологічні та інституційні аспекти інклюзивного розвитку економіки є предметом наукових дискусій переважно зарубіжних вчених: Д. Асмоглоу, Дж. Робінсон, Е. Райнет, С. Голандер, Р. Болінг, Дж. Подест, З. Бедос, Е. Дуффо, а серед українських науковців можна виділити праці А. Базилюка, Н. Горбаль, О. Жуліна, Л. Федулової. Дослідження питань міжнародної економічної співпраці за участю України у сфері подолання бідності та нерівності, зокрема фінансової та технічної допомоги, є напрямком наукових пошуків В. Адамик, В. Батковського, Н. Комар, К. Плоского, О. Петрика та ін.

Незважаючи на те, що проблематика інклюзивного розвитку країни в умовах глобалізації є доволі новою на теренах вітчизняної науки (термін "інклюзія" вперше прозвучав в українських ЗМІ лише у 2014 р. [1]), різні її аспекти активно обговорюються на науково-практичних заходах, в тому числі міжнародних, за участю українських вчених та політиків. Однак вітчизняні дослідники питання розбудови інклюзивної економіки розглядають переважно як вторинне щодо проблеми соціально-економічної стратифікації, в тому числі в аспекті емпіричного оцінювання рівня інклюзивності (зокрема [2]), зосереджуючись на понятті інклюзивного зростання та інновацій у межах окремої держави (зокрема [3; 4]). Недостатньо вивченими є питання формування системи інклюзивних інститутів для пом'якшення стратифікації завдяки залученню фінансової та технічної допомоги з-за кордону та інтеграції її в європейську.

Метою статті є дослідження передумов підвищення рівня інклюзивності економіки України, дійсних технічних і фінансових міжнародних проектів, програм допомоги Україні та розробка пропозицій щодо визначення потенційних напрямків міжнародної співпраці у

сфері побудови ефективних інклюзивних інститутів. Досягнення цієї мети здійснюється на основі систематизації наукових припущень та тверджень щодо можливості активізації інклюзивного розвитку країни, яка забезпечується, в тому числі, шляхом залучення іноземного досвіду, фінансової й економічної допомоги та відповідно окреслення перспективних векторів міжнародної співпраці у сфері подолання соціально-економічної нерівності та стратифікації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Концепція інклюзивного розвитку країни набула вагомості у зв'язку з актуалізацією проблеми соціально-економічної стратифікації, яка спостерігається у будь-якому суспільстві, однак сприймається вченими або як закономірне і навіть бажане явище (М. Вебер, Е. Дюркгайм, К. Девіс, У. Мур – функціоналісти), або як загрозлива ситуація, яка свідчить про несправедливий та неефективний розподіл ресурсів (представники школи конфліктології). Відповідь на запитання про глибину і складність проблеми стратифікації у країні можна дати завдяки вибору адекватних критеріїв, на основі яких характеризується поділ суспільства на страти. Узагальнивши існуючі підходи, зазначимо, що виокремлення страт можна здійснити відповідно до медіанного підходу, методу, що ґрунтується на структурі доходів домогосподарств, та методу, що базується на структурі витрат, а це передбачає застосування широкого кола показників для зарахування індивідів до тієї чи іншої умовно фіксованої групи: величина заробітної плати, рівень безробіття, ВВП на душу населення, темпи інфляції, стійкість національної валюти та обмінного курсу, ефективність економічної політики держави. Крім звичайних економічних індикаторів, до уваги також варто брати агреговані індекси та відповідні міжнародні рейтинги країн, зокрема індекс щастя, індекс людського розвитку, коефіцієнт Джині, індекс Кейтца, доступ до інформації, індекс якості інститутів, індекс інклюзивного розвитку, глобальний індекс конкурентоспроможності тощо. Використання того чи іншого індикатора може відображати різну картину соціально-економічної стратифікації у тій чи іншій країні світу (табл.1).

Таблиця 1

**Значення агрегованих індексів та їх порівняння
в окремих країнах-членах ЄС, 2016 р.**

	Індекс Кейтца	Рейтинг	Індекс Джині	Рейтинг	Індекс якості інститутів	Рейтинг	Глобальний індекс конкурентоспроможності	Рейтинг
Німеччина	0,42	2	29,5	3	5,16	2	5,57	1
Франція	0,49	1	29,3	2	4,9	3	5,2	2
Нідерланди	0,38	4	34,5	5	5,7	1	5,57	1
Латвія	0,41	3	26,9	1	4	4	4,45	3
Греція	0,33	5	34,3	4	3,77	5	4	4

Примітка. Сформовано авторами на основі [4] та [5].

Так, наприклад, індекс Кейтца (*Keitzindex*) відображає співвідношення мінімальної заробітної плати та розміру середньої заробітної плати в країні, що можна інтерпретувати як наявність державної підтримки мінімального рівня життя населення та забезпечення гідних стандартів життя. Зазначимо, що Міжнародна організація праці встановила бажане значення даного показника на рівні не менш, як 0,5, а ЄС – 0,6% [6, с. 16], хоча у розвинутих країнах він може бути і нижчим, зважаючи на високі стандарти життя і наявність середнього класу, який має суттєво вищі доходи, ніж верстви, що живуть за державні кошти. В Україні значення індексу Кейтца останніми роками постійно знижувалося: у січні 2010 р. індекс становив 45,4%, у 2013 р. – 33,7%; 2014 р. – 30,4%; 2015 р. – 26,3%; 2016 р. – 24,7% [6, с. 16].

Статистичні дані показують, що нерівність в отриманні доходів у країнах ЄС є незначною. Вищий індекс Джині у Нідерландах та Греції можна пояснити за допомогою індексу Кейтца: низьке співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої вказує на існування значного розриву між бідним та середнім класом; з урахуванням існування ще й багатих, чії доходи будуть значно перевищувати доходи інших верств населення, можна говорити про розсіювання національного доходу між ширшим діапазоном граничних розмірів доходів індивідів, що характерне для ринкової економіки.

Індекс якості інститутів є репрезентативним індикатором ефективності політичних та економічних інститутів, зокрема інклюзивних, які дають змогу зменшити соціально-економічну нерівність населення. Цей показник не залежить від доходів окремих індивідів, а покликаний вимірювати можливості вільної економічної діяльності всередині країни. Зауважимо, що “старі члени” ЄС здебільшого мають вищу якість інститутів, що свідчить про сприятливий інвестиційний клімат країни та існування реальних можливостей для раціональної алокації ресурсів.

Глобальний індекс конкурентоспроможності є інтегральним індикатором, найбільш інформативним та цілісним для здійснення аналізу соціально-економічного стану економіки.

Як бачимо з табл. 1, результати за різними економічними індикаторами дещо відрізняються. Зокрема, Нідерланди, незважаючи на існування нерівномірності у розподілі доходу та розриву між суспільними верствами, завдяки існуванню системи інститутів та ефективної соціально-економічної політики мають високий рівень конкурентоспроможності економіки і, як підсумок, вищі стандарти життя.

Загалом профіль стратифікації всередині країни формують три основні соціальні групи: багаті, середній клас та бідні. Середній клас є основою будь-якої розвинутої держави, адже він відповідає за функціонування ринкової економіки та підтримку економічно пасивного населення, є політично свідомим та забезпечує формування громадських структур, які контролюють легітимність втручання держави в економіку та запобігають неефективності розподілу державних ресурсів, у тому числі на користь олігархічних структур. Натомість у країнах, що розвиваються, з високим рівнем диференціації доходів, зокрема й в Україні, середній клас практично відсутній [7].

Для міжнародних фінансових інституцій характерні спроби штучного розширення меж середнього класу в контексті т. зв. боротьби з бідністю, коли до нього відносять тих, чий денний дохід коливається від 2 до 10 дол. США [5]. Якщо брати за основу такий діапазон доходу, то у світі до середнього класу можна віднести 1,8 млрд. осіб, у т. ч. у Північній Америці – 338 млн. (18%), в Європі – 664 млн. (36%) і в Азії – 552 млн. (28%) [8]. Такий

підхід дає неточні результати, адже в цьому випадку межі середнього класу є розмитими, а група індивідів, які формуватимуть його, – неоднорідна.

Важливо наголосити на наявності розриву між соціальними стратами і стрімкості його збільшення в глобальному масштабі. Так, 82% багатства, створеного у 2017 р., отримав 1% світового населення, тоді як 3,7 млрд. осіб не покращили свій добробут. Багатство мільярдерів з 2010 р. зростає в середньому на 13% щороку – це у 6 разів більше, ніж збільшення заробітної плати звичайних робітників, що підвищується лише на 2% на рік [9].

Подолання розриву можливе лише у тому випадку, коли групи у соціумі (страти) не є закритими та існують соціальні, політичні й економічні можливості для зміни соціального стану індивіда завдяки т. зв. “соціальній мобільності” та наявності інклюзивних інститутів [10; 11]. Незважаючи на існування стереотипу щодо більшої соціальної мобільності у розвинутих країнах світу, зокрема у країнах ЄС, частина яких демонструє “соціальну рівність”, проблема переміщення між стратами, передусім неможливість потрапити у середній клас, існує й там. Так, дослідження Фонду Бертельсманна вказують на зменшення кількості домогосподарств, що відносяться до середнього класу у ФРН впродовж останніх 15–20 років, причинами чого стали реформування податкової системи, ринку праці та демографічні зміни [12].

Основою інклюзивного розвитку є рух “знизу-вгору”, основною метою якого є побудова суспільства, де першочергове завдання – розкриття людського потенціалу і створення рівноправних можливостей для кожного індивіда за допомогою доступної та якісної освіти, розвинутої інфраструктури й охорони здоров’я, тобто завдяки формуванню громадянського суспільства та інклюзивних інститутів, які дають змогу всім стратам брати участь у створенні ВВП та реалізовувати свій потенціал [13]. Економічна роль інклюзивних інститутів полягає у сприянні суб’єктам економічної діяльності вільно взаємодіяти та обмінюватися ресурсами.

Починаючи з 2012 р., в ЄС здійснюється підтримка розвитку громадянського суспільства, що передбачає залучення організацій громадянського суспільства (ОГС) до розробки та імплементації політики розвитку держави зі щорічним бюджетом в обсязі близько 2 млрд. євро (що становить 73% від світової підтримки ОГС) [12].

Розвиток системи інклюзивних інститутів відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні нового світового порядку відповідно до Цілей Сталого розвитку, адже забезпечення добробуту населення і зменшення стратифікації виходить на перший план в усіх провідних державах світу, зменшуючи важливість прискорення економічного зростання загалом та збільшення ВВП на душу населення. На Всесвітньому економічному форумі у Давосі (2018 р.) було запропоновано альтернативний підхід до оцінювання економічного розвитку країн світу за Індексом інклюзивного розвитку (*Inclusive Development Index –IDI*). Цей показник є інтегральною оцінкою рівня розвитку держави не лише з економічного, а й з соціального боку. IDI розраховується на основі 11 індикаторів, об’єднаних у 3 групи: 1) зростання і розвиток (ВВП на душу населення, ВВП на одного працівника, очікувана тривалість життя, рівень зайнятості населення); 2) інклюзивність (коефіцієнт Джині за доходом, коефіцієнт Джині за багатством, медіанний дохід, рівень бідності); 3) справедливість для поколінь і стійкість розвитку (скориговані чисті заощадження, державний борг, коефіцієнт демографічного навантаження, парникова інтенсивність ВВП). Відповідно до новітньої методики, на основі IDI здійснюється поділ

103 країн на 2 групи: провідні та ті, що розвиваються. Діапазон оцінки інтегрального рівня розвитку країни становить від 1 до 7 балів, де 1 має найгірше значення, а 7 відповідно – найкраще.

Таким чином, ВВП на душу населення не розглядається як найбільш репрезентативний показник розвитку економіки, оскільки не відображає зростання особистого добробуту кожного індивіда. Для провідних економік світу характерна відносна стабільність темпів економічного зростання, натомість важливішу роль відіграє ефективне використання ВВП для підтримки діяльності інклюзивних інститутів, пом'якшення стратифікації та боротьби з бідністю. Для країн з перехідною економікою обсяг і темп приросту ВВП вагомий, адже вищий рівень доходу забезпечуватиме спрямування капіталу не лише у пріоритетні галузі промисловості та сільського господарства, а й для інклюзивного розвитку (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка ВВП на душу населення та IDI за 2013–2017 рр.

№	Група країн	Країна	ΔIDI, %	ΔGDP, %	Коефіцієнт кореляції
1	Провідні	Норвегія	-0,77	0,6	0,342
2		Люксембург	0,15	1,1	
3		Швеція	0,48	1,2	
4		Австрія	-0,17	0	
5		Німеччина	1,72	0,6	
6		Канада	0,29	0,7	
7		Японія	1,14	1,3	
8	Ті, що розвиваються	Латвія	4,67	3,7	0,784
9		Польща	3,39	2,6	
10		Китай	4,09	6,8	
11		Україна	-6,8	-1,4	
12		Таджикистан	8,57	4,5	
13		Індія	2,29	5,6	
14		Єгипет	-6,52	1	

Примітка. Згруповано авторами за [9].

Як видно з табл. 2, значення коефіцієнта кореляції між показниками у групі провідних країн є низьким (0,342), що підтверджує наведене вище твердження про незначну залежність рівня інклюзивності економіки від приросту доданої вартості у розвинутих країнах, адже там функціонує сформована система якісних інститутів, законодавчо закріплені високі стандарти життя, рівень мінімальної заробітної плати близький до середньої, а різниця між доходами багатих і бідних є меншою, ніж в економічно нестабільних або нижчих за розвитком економіках. Коефіцієнт кореляції в країнах, що розвиваються, є достатньо високим (0,784), що вказує на стійку залежність зростання

індексу інклюзивного розвитку від темпів підвищення ВВП на 1 особу. Це зумовлено необхідністю забезпечувати вищий рівень життя населення шляхом розбудови інфраструктури, якісної та доступної системи освіти та медицини, боротьби з бідністю та соціальним захистом населення, структурних зрушень економіки та вирішення політичних конфліктів. Усі ці напрямки діяльності потребують значних вкладень з боку держави, яка має два варіанти: залучати наявні внутрішні ресурси або зовнішні позики. Таким чином, швидкий темп приросту ВВП буде джерелом фінансування нагальних проблем розвитку, а його спад збільшить розмір зовнішнього державного боргу. Складові групи зростання і розвитку IDI наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Складові групи зростання і розвитку IDI, 2017 р.

№	Країна	Зростання і розвиток			
		ВВП/душу населення, дол. X_1	Продуктивність праці, дол. X_2	Очікувана тривалість життя, р X_3	Рівень зайнятості, % X_4
1	Норвегія	89818	126236	72	61,7
2	Люксембург	111001	206734	71,8	55,4
3	Швеція	56319	94533	72	59,9
4	Австрія	47704	92169	72	56,5
5	Німеччина	45552	89805	71,3	57,7
6	Канада	50232	83891	72,3	60,8
7	Японія	47608	72619	74,9	57,2
8	Латвія	14715	51112	67,1	54,5
9	Польща	15049	55716	68,7	53,2
10	Китай	6894	25369	68,5	67,5
11	Україна	2906	15845	64,1	53,9
12	Таджикистан	968	6936	62,1	61,2
13	Індія	1861	16528	59,6	51,9
14	Ємпет	2724	35954	62,2	43,6

Примітка. Згруповано автором за [9].

Дані табл. 3 підтверджують, що продуктивність праці прямо пропорційно залежить від обсягу ВВП та обернено пропорційно – від кількості зайнятого населення. Чим більший розрив між цими показниками, тим більш ефективно зайняте населення використовує наявні ресурси. Такий процес свідчить про якісне управління та інтенсивний тип виробництва.

Очікувана тривалість життя є більшою мірою якісним, аніж кількісним показником розвитку економіки, адже він характеризує доступність та якість медицини, стандартів життя, кліматичних умов, рівень забруднення тощо. Таким чином, очікувана тривалість життя пов'язана, зокрема, з показником парникової інтенсивності ВВП з групи справедливості для поколінь та стійкості розвитку (див. рис. 1).

Очікувана тривалість життя в групі розвинутих країн є вищою та доволі рівномірно корельованою з показником рівня зайнятості, на відміну від ситуації в країнах, що розвиваються (табл. 4).

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляції між показниками групи зростання та розвитку

Фактори	$\Gamma_{x1/x2}$	$\Gamma_{x1/x3}$	$\Gamma_{x1/x4}$	$\Gamma_{x2/x3}$	$\Gamma_{x2/x4}$	$\Gamma_{x3/x4}$
Коефіцієнт кореляції	0,967215	0,749599	0,254543	0,697049	0,111763	0,451393

Примітка. Розраховано авторами за даними табл. 3; розрахунок коефіцієнтів взаємного впливу складових групи зростання та розвитку один на одного.

Значна взаємозалежність перших двох показників є достатньо зрозумілою, адже вони розраховуються на основі ВВП. Вплив розміру ВВП на душу населення на показник середньої тривалості життя можна пояснити тим, що у розвинених економіках переважає інтенсивний тип виробництва, за якого використовується розумова праця населення, що мінімізує негативний вплив надмірного фізичного навантаження і водночас збільшує приріст ВВП за рахунок вищої вартості продуктів інтелектуальної діяльності. Таким чином взаємопов'язані також продуктивність праці та тривалість життя населення. Найбільш незалежним фактором є рівень зайнятості, який майже не корелюється з іншими індикаторами.

Група інклюзивності репрезентує рівень бідності та соціально-економічної стратифікації суспільства (табл. 5).

Таблиця 5

Складові показники групи інклюзивності IDI, 2017 р.

№	Країна	Інклюзивність			
		Чистий дохід, Джині	Бідність, %	Достаток, Джині	Середній дохід, дол.
1	Норвегія	24,9	8,1	80,5	63,8
2	Люксембург	28,4	8,1	68,1	61,8
3	Швеція	25,7	8	83,4	48,3
4	Австрія	27,8	9	78,8	49,2
5	Німеччина	29	9,5	79,1	45,3
6	Канада	31,2	12,6	73,5	49,2
7	Японія	29,9	16,1	60,9	34,8
8	Латвія	36,3	0,9	53,6	25,2
9	Польща	32,1	0,3	71,7	20,5
10	Китай	51	12,1	78,9	7,7
11	Україна	26,3	0,5	90,1	10,2
12	Таджикистан	44,7	20	53,5	5,3
13	Індія	47,9	60,4	83	2,9
14	Єгипет	47	16,1	91,7	4,9

Примітка. Згруповано автором на основі джерела [7].

Аналіз наведених показників показав зростання нерівності та поглиблення стратифікації відповідно до зменшення рівня розвитку економіки. Індекс Джині не дає змоги виділити певну закономірність залежності рівня розподілу національного доходу від рівня розвитку економіки, а середній дохід (на 1 особу, день) вказує на загальнодержавний рівень доходів

населення, але не відображає діапазону та глибини диференціації доходів між економічними суб'єктами. Рівень бідності репрезентований часткою населення, яке живе поза межею бідності, та є відносним показником щодо рівня розвитку економіки: для розвинутих економік частка є значно вищою, тому населення, яке потрапляє до категорії бідного у провідних країнах світу, може відноситися до категорії середнього класу в країнах, що розвиваються. Яскравої взаємозалежності показників групи інклюзивності не спостерігається.

Група справедливості для поколінь та стійкості розвитку демонструє розподіл як позитивних, так і негативних факторів між поколіннями. Інакше кажучи, показує, яке навантаження матимуть прийдешні покоління у зв'язку з нинішньою нераціональною соціально-економічною політикою держави (табл. 6).

Таблиця 6

Складові групи справедливості для поколінь та сталості розвитку ІДІ

№	Країна	Справедливість для поколінь та сталість розвитку			
		Скориговані чисті заощадження, %	Парникова інтенсивність ВВП, кг/% ВВП	Державний борг, % ВВП	Коефіцієнт демографічного навантаження, %
1	Норвегія	20,6	16,3	33,2	52,5
2	Люксембург	20,9	32,5	22,6	44
3	Швеція	19	14,2	41,7	59,3
4	Австрія	12,7	22,6	83,9	49,5
5	Німеччина	13,8	58,9	67,6	52,3
6	Канада	6,1	54,5	92,3	48,2
7	Японія	3,9	31,9	239,2	65,3
8	Латвія	1,9	49,6	34,3	53,3
9	Польща	11	82,9	54,2	44,9
10	Китай	23,3	201,1	46,2	38,5
11	Україна	1	347	81,2	45,8
12	Таджикистан	-6	н/д	35,3	62,7
13	Індія	19,8	162,9	69,5	51,5
14	Єгипет	3,9	206,5	97,1	62,8

Примітка. Згруповано авторами за [9].

Щодо наведених в табл. 6 показників зазначимо таке. Рівень державного боргу характеризує спосіб фінансування внутрішніх потреб, а не успішність державної політики. Важливішу роль відіграє структура боргу та існування можливостей його погашення. У випадку розвинутих економік стабільний обсяг державного боргу не вважається проблемою. Натомість для економік, що розвиваються, динамічний та великий за обсягом державний борг є тягарем, який може призвести до втрати економічної безпеки. Від'ємне значення скоригованих чистих заощаджень означає використання наявних резервів і вказує на те, що економічне зростання є дуже нестабільним та слабким. Простежується тенденція до зменшення розміру заощаджень зі зниженням темпів економічного зростання, хоча Китай та Індія є винятками. Коефіцієнт парникової інтенсивності ВВП відображає рівень забруднення навколишнього середовища за такого способу

виробництва і залежить від розміру країни, типу виробництва та технологій, тому рівень забруднення в країнах, що розвиваються, є вищим. Коефіцієнт демографічного навантаження репрезентує співвідношення непрацездатного і працездатного населення (за віком) і є необхідним індикатором для визначення рівня відтворення населення на навантаження на бюджет та соціальні інститути.

Взаємозалежність показників з різних груп IDI у 2017 р. ілюструє рис. 1.

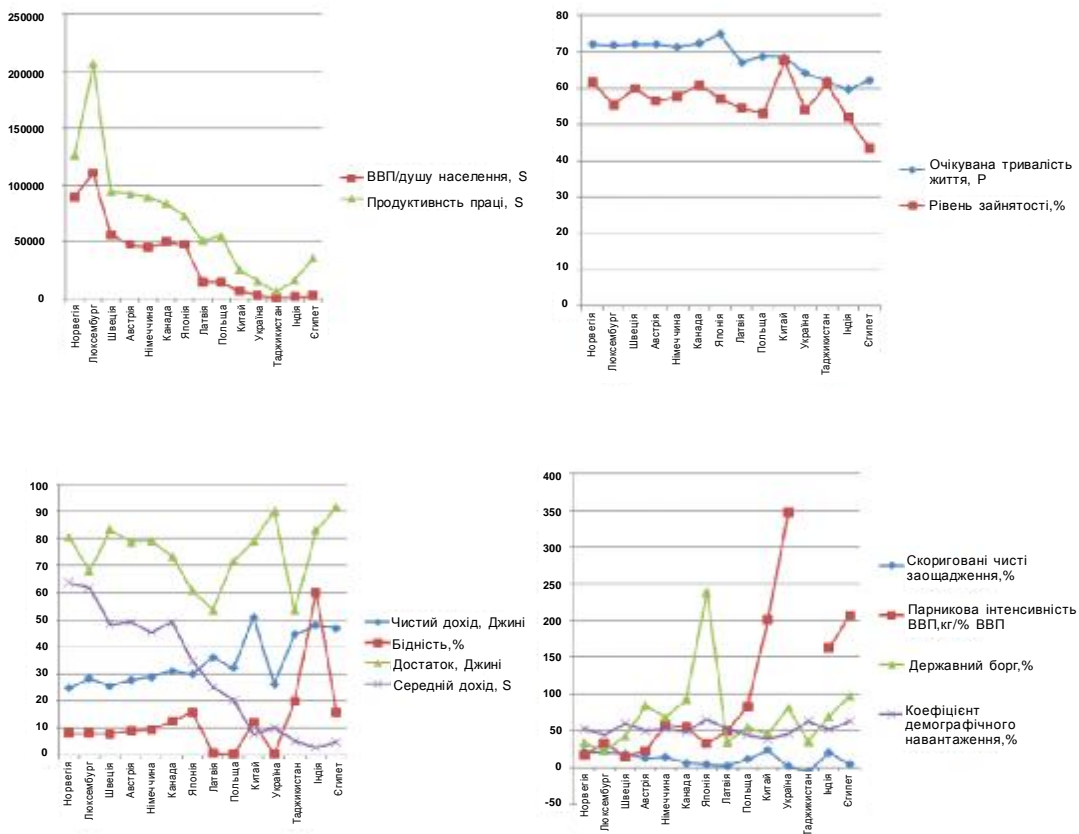

Рис. 1. Взаємозалежність показників з різних груп IDI, 2017 р.

Примітка. Побудовано авторами за даними табл. 3, 5 і 6.

Необхідно зазначити, що з математичної точки зору висока кореляція між факторами зводить до мінімуму можливість визначення міри впливу того чи іншого регресора на результуючий показник або причини варіації значення індексу. Однак на даний час IDI вважають одним з найоптимальніших методів оцінювання інклюзивного розвитку держави.

49-те місце України у світовому рейтингу індексу інклюзивного розвитку пояснюється, з одного боку, складною політичною ситуацією і, як наслідок, від'ємним приростом ВВП,

глибокими структурними прогалинами в економіці, а з іншого боку, – нестачею коштів на розбудову системи інклюзивних інститутів.

Базуючись на результатах проведеного аналізу та висновках експертів, можемо визначити основні чинники, що зумовлюють необхідність інтенсифікації розвитку вітчизняної системи інклюзивних інститутів. До них слід зарахувати:

- низький рівень розвитку інфраструктури та її неоднорідність у розрізі регіонів, що перешкоджає вільному доступу населення до отримання освітніх, медичних, транспортних, правових послуг та інформації;

- невисока якість освіти, що зменшує можливості отримання ґрунтовних знань та практичних навичок для збільшення рівня доходів індивідів, з одного боку, а з іншого, – зменшує кількість кваліфікованої робочої сили на ринку праці;

- корумпованість державного і регіонального управління, що зумовлює несправедливий розподіл ресурсів та унеможлиблює участь усіх верств населення в ухваленні економіко-політичних рішень;

- труднощі ведення середнього та малого бізнесу, зокрема, через неефективну систему оподаткування;

- велика частка тіньової економіки, що не дає змоги спрямовувати весь реальний обсяг виробленого національного доходу на розвиток економіки та підтримку рівня життя населення;

- недоступність якісних медичних послуг та ліків для середньостатистичного українця, що зменшує середню очікувану тривалість та якість життя;

- значний відсоток т. зв. “маргінальних” осіб у структурі населення (безхатьків, кримінальних елементів, звільнених з місць позбавлення волі, недієздатних тощо), що пояснюється великим розривом у доходах за відсутності адекватної системи соціального і правового захисту.

Наведені чинники окреслюють перспективні напрямки реалізації концепції інклюзивного розвитку України. Проте досягнення всіх цілей на цьому шляху (а саме деескалація дії екстрактивних інститутів на користь побудови ефективної системи інклюзивних) за таких макроекономічних і політичних умов є неможливим без активізації міжнародного співробітництва у формі залучення іноземної фінансової та технічної допомоги.

Міжнародне технічне сприяння як ресурси, які відповідно до міжнародних угод України надаються донорами (урядами іноземних держав, організаціями, установами, фондами, міжнародними організаціями) переважно на безоплатній основі (у вигляді грантів, консультацій тощо), та міжнародна фінансова допомога, яка передбачає передусім надання кредитів за умови виконання певних вимог, є поняттями, які досліджено вітчизняними вченими, оскільки практичний досвід України у цій сфері значний [17; 18]. Однак залишається відкритим питання, чи достатньо результативною є така співпраця як на дво-, так і на багатосторонній основі, саме у контексті стимулювання інклюзивного розвитку, розбудови та дифузії інклюзивних інститутів.

Найбільш сталою є практика отримання Україною економічної підтримки від провідних міжнародних організацій. Так, наша держава залучає фінансову допомогу у вигляді позик від Світового банку та Міжнародного банку реконструкції та розвитку, оскільки вони, на думку фахівців, мають переваги порівняно з кредитами комерційних банків і безпроцентних кредитів й грантів Міжнародної асоціації розвитку. Також Україна практикує використання позик від Міжнародного валютного фонду, який вимагає реформування економічної,

соціальної та політичної сфер України, а отже, опосередковано сприяє її інклюзивному розвитку попри дискусійний характер окремих вимог.

Зацікавлений у побудові ефективної системи інклюзивних інститутів в Україні як країні-сусіді Європейський Союз, оскільки з українського боку надходять не лише товари, а й потоки мігрантів та капіталу часто із сумнівною легальністю. З моменту підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС підтримка з активізації інклюзивного розвитку є однією з пріоритетних та нагальних цілей, адже негативні процеси, спричинені глибокою стратифікацією і розривом між багатими і бідними, можуть мати негативні наслідки для європейської громадськості, хоча і меншою мірою, ніж для України.

План зарубіжних інвестицій ЄС, схвалений у вересні 2017 р., має за мету сприяння інвестиційній діяльності у країнах-партнерах, які є сусідами ЄС, в тому числі раціоналізації спрямування капіталу на користь інклюзивного зростання, створення робочих місць та сталого розвитку. Особлива увага приділяється таким напрямкам інвестування, як: енергетика; фінансування мікро-, малих та середніх підприємств; сільське господарство, передусім сільське підприємництво та агробізнес; розбудова “сталих” міст; розвиток цифрових технологій [19].

Однією з основних міжнародних інституцій, які фінансово і технічно допомагають Україні, є Європейський банк реконструкції та розвитку. Так, у 2016 р. ЄБРР взяв на себе зобов'язання щодо надання понад 11 млрд. євро в рамках 363 проектів. За станом на початок 2018 р. в Україні діє близько 390 проектів від ЄБРР, більша частка яких спрямована на створення або модернізацію інклюзивних інститутів. Серед найбільш масштабних проектів – співпраця України та ЄБРР у сфері енергоефективності в рамках Програми фінансування енергоефективності в житловому секторі України (IQ energy) обсягом 75 млн. євро. Ця програма спрямована на підвищення використання енергії в українському житловому секторі, який налічує понад 10 млн. будівель і є одним з найбільших в Європі. Реалізація проекту відбувається за посередництва низки українських банків. Програма IQ energy підтримується грантовим фінансуванням в обсязі 15 млн. євро з Фонду східноєвропейського партнерства з енергоефективності та довкілля (E5P), найбільшим донором якого є Європейський Союз. Крім цього, для втілення програми у життя передбачається отримання технічної допомоги, що фінансуватиметься з коштів E5P та Шведського агентства міжнародного співробітництва з розвитку (*Sida*) [20]. Загалом програма є соціально спрямованою, адже дає можливість замінити систему опалення на більш ефективну, тобто дасть змогу в майбутньому зекономити кошти і сприятиме розвитку інклюзивного інституту підвищення якості життя населення.

Широкомасштабною програмою ЄБРР в Україні є програма FINTECC з фінансування проектів впровадження екологічних технологій, а саме щодо пом'якшення наслідків кліматичних змін. Вона розрахована на 3 роки, підтримується грантовим фінансуванням у розмірі 7 млн. дол. США із Глобального екологічного фонду та 4 млн. євро – з Інвестиційного фонду “Сусідство Європейського Союзу” і спрямована на оновлення технологій виробництва, які не тільки дадуть змогу ефективно використовувати енергію, матеріали та воду, а й скоротити викиди в атмосферу, тобто забезпечуватиме досягнення екологічної цілі Сталого розвитку.

У рамках проекту технічної допомоги ЄС “Підтримка імплементації Угоди про асоціацію та Національної транспортної стратегії” здійснюється фінансування модернізації

транспортної сфери у всіх напрямках, зокрема автомобільних доріг, залізничного, авіа- та морського транспорту. Цей проект передбачає залучення коштів обсягом 3,47 млн. євро та спрямований не лише на адаптацію транспортної сфери України до європейських стандартів, а й на вирішення однієї з глобальних проблем інклюзивного розвитку України – підвищення якості транспортних зв'язків [21].

Значну фінансову допомогу Україна отримує від Світового банку. Наразі активним є проект “Доступ до довгострокового фінансування” (розрахований до 2022 р.) обсягом 150 млн. дол. США, спрямований на орієнтовані на експорт малі та середні підприємства, які продукують значну частку ВВП. На стадії реалізації знаходиться також проект “Зміцнення державного управління ресурсами” на 3,39 млн. дол., метою якого є боротьба з корупцією та незаконним розподілом ресурсів як найбільш нагальних проблем інклюзивного розвитку України [22].

Інформація про зазначені проекти, сфери їх реалізації та перспективні напрями співпраці наведена в табл. 7.

Таблиця 7

Проекти із залучення Україною іноземної фінансової та технічної допомоги з інклюзивного розвитку

Сфера реалізації	Активні проекти (приклади)	Перспективні напрями співпраці
Бізнес та підприємництво	Проект Світового банку “Доступ до довгострокового фінансування” для експортоорієнтованих підприємств, співпраця з ЄС у рамках Плану зовнішніх інвестицій.	Надання грантів підприємцям на впровадження та використання альтернативних джерел енергії та інноваційних технологій.
Інфраструктура	Проект технічної допомоги ЄС “Підтримка імплементації Угоди про асоціацію та Національної транспортної стратегії”, Транскордонний проект (ЄС-Україна) з модернізації прикордонних контрольно-пропускних пунктів.	Співпраця в напрямку підвищення доступу населення до інформації шляхом збільшення покриття мережею Інтернет та мобільним зв'язком; розбудова “смайт-міст”, технополісів і технопарків.
Медицина	Масштабні проекти відсутні.	Фінансування на конкурсній основі сучасних методів лікування; сприяння розробкам медикаментів.
Освіта	IREX – представництво ради міжнародних наукових досліджень та обмінів; Європейська програма “ТЕМПУС-ТАСІС”, Еразмус Мундус (програма співпраці та мобільності у сфері вищої освіти) тощо.	Активізація міжнародної академічної мобільності студентів та викладачів відповідно до принципів Болонського процесу; залучення коштів на наукові і навчальні розробки у ВНЗ.
Державний апарат управління	Масштабні проекти відсутні.	Залучення технічної допомоги з боротьби з бюрократією, корупцією та клептократією. Активізація міжнародної співпраці за участю органів місцевої влади та самоврядування щодо реалізації адміністративної реформи.

Екологія та ресурсозбереження	Програма ЄБРР FINTECC з фінансування проектів впровадження технологій у сфері пом'якшення кліматичних змін.	Підтримка розвитку наукового сектору України, розробки якого спрямовані на зменшення негативного впливу на навколишнє середовище та підвищення ефективності використання ресурсів і міжнародна технічна співпраця у сфері утилізації відходів.
-------------------------------	---	--

Примітка. Сформовано авторами.

Розглянуті проекти переважно перебувають на стадії імплементації, а отже, робити висновки про їх ефективність передчасно. Незважаючи на те, що практично всі іноземні донори зацікавлені у міжнародній дифузії інклюзивних інститутів, дія екстрактивного інституту корупції та бюрократизації процесу імплементації проектів і програм ставить під загрозу їх виконання. Так, ЄС поставив під сумнів можливість реалізації проекту модернізації шести прикордонних пунктів пропуску в Україні вартістю понад 30 млн. євро через недотримання строків та надмірні витрати [23].

Висновки. Побудова інклюзивних інститутів, виявлення пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку України у напрямку підвищення рівня його інклюзивності, що потребує залучення іноземних коштів та досвіду, а також дослідження існуючої міжнародної співпраці у цій сфері, її ефективності та доцільності для вирішення проблеми стратифікації та інклюзивного розвитку є надзвичайно важливими для сучасних наукових досліджень.

Ідентифікувати глибину розшарування суспільства та рівень інклюзивного розвитку держави можна за допомогою багатьох економічних індикаторів, але найбільш вдалим та комплексним є, на нашу думку, підхід Всесвітнього економічного форуму – розрахунок Індексу інклюзивного розвитку.

Проведене дослідження виявило низку проблем, вирішення яких потребує не лише змін у вітчизняному державному управлінні, а й значних фінансових вкладень. Зважаючи на те, що можливість залучення приватного капіталу в умовах непривабливого інвестиційного клімату та неприбутковості багатьох проектів інклюзивного розвитку викликає сумніви, актуалізується необхідність подальшої фінансової та технічної співпраці з урядами іноземних держав, міжнародними інституціями та інтеграційними об'єднаннями. У зв'язку з цим вважаємо найбільш перспективною реалізацію проектів технічної допомоги на умовах т. зв. "твінінгу" з чітко встановленими строками, відповідальними особами та визначеними критеріями ефективності [18]. Втілення пріоритетних, на нашу думку, проектів у сфері медицини, освіти та екології, потребує суттєвих змін у законодавстві, коригування макроекономічних диспропорцій і трансформації державних витрат.

Перспективи подальших досліджень. Проблема соціально-економічної стратифікації, маргіналізації суспільства та відповідно інклюзивного розвитку має міждисциплінарний характер, а отже, потребує ґрунтовних досліджень не лише в галузі економіки, а й у сфері психології, соціології, філософії та на політології. Зважаючи на сучасні тенденції та вимоги Сталого розвитку, активізація інклюзивного розвитку та дифузія інклюзивних інститутів повинні розглядатися як основний напрямок міжнародної політики з подолання бідності.

Список використаної літератури

1. Вишлінський Г. Про "інклюзивність" [Електронний ресурс] / Г. Вишлінський // Українська правда. – Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/04/19/7023016/>.
2. Бригадир В. Соціально-економічна стратифікація країн ЄС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / В. Бригадир. – Тернопіль, 2017. – 20 с.
3. Базиліук А. В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку [Електронний ресурс] / А. В. Базиліук, О. В. Жулин. – Режим доступу : <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-01/019-029.pdf>.
4. Федулова Л. І. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку / Л. І. Федулова // Проблемні питання економіки України та її регіонів. – 2016. – № 6. – С. 56–65.
5. Eurostat (2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/>.
6. Давос-2018. День перший. Текстова онлайн-трансляція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mind.ua/publications/20180830-davos-2018-den-pershij-tekstova-onlajn-translyaciya>.
7. Шангіна Л. Індекс поточної економічної спроможності: комплексна оцінка соціально-економічної ситуації в Україні / Л. Шангіна, В. Юрчишин. – К. : Заповіт, 2017. – Режим доступу : http://rozumkov.org.ua/uploads/article/2017_IEC.pdf.
8. Рачок А. Середній клас в Україні: уявлення і реальність [Електронний ресурс] / А. Рачок, О. Пищуліна, М. Міщенко, Л. Шангіна. – Режим доступу : http://rozumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.
9. Kharas H. The Emerging Middle Class in Developing Countries [Електронний ресурс] / H. Kharas. – Brookings Institution. – Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org/EXTABCDE/Resources/7455676-1292528456380/7626791-1303141641402/7878676-1306699356046/Parallel-Sesssion-6-Homi-Kharas.pdf>.
10. World Economic Forum (2018) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reports.weforum.org/>.
11. Сенюра О. В. Сучасний стан та перспективи дослідження проблем соціальної мобільності [Електронний ресурс] / О. В. Сенюра // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Режим доступу : heraldiss.onu.edu.ua/article/download/56726/53075.
12. Половець В. М. Питурим Сорокін: концепція соціальної мобільності [Електронний ресурс] / В. М. Половець. – Режим доступу : http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=432.
13. Дослідження: у Німеччині скорочується середній клас [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/дослідження-у-німеччині-скорочується-середній-клас/a-16453496>.
14. Acemoglu D. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty / D. Acemoglu, J. R. Robinson. – New York : Crow, 2012. – 529 p.
15. Горбаль Н. І. Вплив членства в ЄС на конкурентоспроможність країн Східної Європи [Електронний ресурс] / Н. І. Горбаль, К. А. Кухтяк, М. В. Руда. – Режим доступу : http://nltu.edu.ua/nv/Archive/2017/27_7/11.pdf.
16. Birdsall N. The (Indispensable) Middle Class in Developing Countries; Or, The Rich and the Rest, Not the Poor and the Rest [Електронний ресурс] / N. Birdsall. Washington, DC : Center for Global Developing, Working Paper, 2010. – № 207. – Режим

- доступу : http://siteresources.worldbank.org/EXTPREMNET/Resources/4899601338997241035/Growth_Commission_Equity_Growth_Ch7_Indispensable_Middle_Class_Developing_Countries.pdf.
17. Плоский К. В. Міжнародна технічна допомога як міждисциплінарна науково-практична проблема [Електронний ресурс] / К. В. Плоский. – Режим доступу : <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/17.pdf>.
18. Адамик В. В. Міжнародна економічна допомога з подолання бідності в Україні / В. В. Адамик, Н. В. Комар. – Тернопіль : ТНЕУ, 2011. – 265 с.
19. План зовнішніх інвестицій ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eu4business.eu/uk/plan-zovnishnih-investitsiy-yes>.
20. IQenergy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iqenergy.org.ua/>.
21. Міністерство інфраструктури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mtu.gov.ua/content/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga-es-u-sferi-transportu.html>.
22. The World Bank. Projects&Operations [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://projects.worldbank.org/>.
23. ЄС ще не схвалив рішення про згорання проекту модернізації КПП з Україною – Мінаереллі (21 лютого 2018 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ua.112.ua/ekonomika/yes-shche-ne-pryiniav-rishennia-pro-zhortannia-proektu-modernizatsii-kpp-z-ukrainoiu--minharelli-434189.html>.

References

1. Vyshlynskyi H. Pro "inkluzyvnist" [On "inclusiveness"]. *Ukrainska pravda – Ukrainian Truth*, 2014, from <https://www.prawda.com.ua/columns/2014/04/19/7023016/> [in Ukrainian].
2. Bryhadyr V. Sotsialno-ekonomichna stratyfikatsiia krain YeS: Avtoref. dys. na zdobuttia naukovoho stupenia ekonomichnykh nauk [Socio-economic stratification of EU countries: extended abstract for obtaining scientific degree of Candidate of Economic Sciences], 2017, 20 p. [in Ukrainian].
3. Bazyliuk A.V., Zhulyn, O.V. Inkluzyvne zrostantia yak osnova sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Inclusive growth as a basis for socio-economic development], 2015, from <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-01/019-029.pdf> [in Ukrainian].
4. Fedulova L.I. Inkluzyvni innovatsii v systemi sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Inclusive innovations in the system of social and economic development]. *Problemni pytannia ekonomiky Ukrainy ta yii rehioniv – Economics of Ukraine and Its Regions: Problematic Issues*, 2016, No. 6, p.56-65 [in Ukrainian].
5. Eurostat, 2017, from <http://ec.europa.eu/> [in English].
6. Davos-2018. Den pershyi. Tekstova onlain-translyatsiia [Davos-2018. The first day. Text online translation], from <https://mind.ua/publications/20180830-davos-2018-den-pershiy-tekstova-onlajn-translyaciya> [in Ukrainian].
7. Shanhina L., Yurchyshyn V. Indeks potочноi ekonomichnoi spromozhnosti: kompleksna otsinka sotsialno-ekonomichnoi sytuatsii v Ukraini [The Index of Current Economic Capacity: A Comprehensive Assessment of the Socioeconomic Situation in Ukraine], Kyiv: Zapovit, 2017 from http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_IEC.pdf [in Ukrainian].
8. Rachok A., Pyschulina O., Mishchenko M., Shanhina L. Serednii klas v Ukraini: uivlennia i realnist [The middle class in Ukraine: representation and reality], 2016, from http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf [in Ukrainian].
9. Kharas H. The Emerging Middle Class in Developing Countries. Brookings Institution,

- 2011, from <http://siteresources.worldbank.org/EXTABCDE/Resources/7455676-1292528456380/7626791-1303141641402/7878676-1306699356046/Parallel-Sesssion-6-Homi-Kharas.pdf>. [in English].
10. World Economic Forum, from <http://reports.weforum.org/> [in English].
11. Seniura O.V. Suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhennia problem sotsialnoi mobilnosti [Current status and perspectives for research on social mobility issues]. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Sotsiologia i politychni nauky – Odesa National University Herald: Sociology and Political Sciences*, from heraldiss.onu.edu.ua/article/download/56726/53075 [in Ukrainian].
12. Polovets V. M. Pitirim Sorokin: kontseptsiiia sotsialnoi mobilnosti [Pitirim Sorokin: the Concept of Social Mobility], from http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=432 [in Russian].
13. Doslidzhennia: u Nimechchyni skorochuietsia serednii klas [Survey: in Germany, the middle class is declining], from <http://www.dw.com/uk/doslidzhennia-u-nimechchyni-skorochuietsia-serednii-klas/a-16453496> [in Ukrainian].
14. Acemoglu D., Robinson J.R. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crow, 2012, 529p. [in English].
15. Horbal N. I., Kukhtiak K. A., Ruda, M. V. Vplyv chlenstva v leS na konkurentospromozhnist krain Skhidnoi Yevropy [The Impact of EU Membership on the Competitiveness of Eastern European Countries], from http://ntu.edu.ua/nv/Archive/2017/27_7/11.pdf [in Ukrainian].
16. Birdsall N. The (Indispensable) Middle Class in Developing Countries; Or, The Rich and the Rest, Not the Poor and the Rest. Center for Global Developing, Working Paper, No. 207, Washington, DC, from http://siteresources.worldbank.org/EXTPREMNET/Resources/4899601338997241035/Growth_Commission_Equity_Growth_Ch7_Indispensable_Middle_Class_Developing_Countries.pdf [in English].
17. Ploskyi K.V. Mizhnarodna tekhnichna dopomoha iak mizhdystsypinarna naukovopraktychna problema [International technical assistance as an interdisciplinary scientific and practical problem], from <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/17.pdf> [in Ukrainian].
18. Adamyk V. V., Komar N.V. Mizhnarodna ekonomichna dopomoha z podolannia bidnosti v Ukraini [International Economic Assistance to Overcome Poverty in Ukraine]. Ternopil: TNEU, 265p. [in Ukrainian].
19. Plan zovnishnikh investytsii YeS [EU External Investments Plan], from <http://www.eu4business.eu/uk/plan-zovnishnih-investyciy-yes> [in Ukrainian].
20. IQenergy – ofitsiinyi sait [IQenergy – official site], from <http://www.iqenergy.org.ua/> [in Ukrainian].
21. Ministerstvo infrastruktury Ukrainy [Ministry of Infrastructure of Ukraine], from <https://mtu.gov.ua/content/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga-es-u-sferi-transportu.html> [in Ukrainian].
22. The World Bank Projects and Operations, from <http://projects.worldbank.org/> [in English].
23. leS shche ne skhvalyv rishennia pro zhortannia proektu modernizatsii KPP z Ukrainoiu, Minharelli, 21 liutoho 2018 r.) [The EU has not yet approved the decision to complete the project of modernization of the check point with Ukraine, Mingarelli, February 21, 2018], from <https://ua.112.ua/ekonomika/yes-shche-ne-pryiniav-rishennia-pro-zhortannia-proektu-modernizatsii-kpp-z-ukrainoiu-minharelli-434189.html> [in Ukrainian].

Редакція отримала матеріал 25 грудня 2017 р.